

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИ ТІЛ НОРМАСЫНЫҢ ТАБИҒАТЫ

Әбсаттар Ә.М.,

*PhD докторы, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу
университеті*

e-mail: absattar.adil@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15272076>

Аннотация. Бұл мақалада Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы әдеби тіл нормаларының ерекшеліктері қарастырылады. Ақынның тілдік қоры, сөз қолданысы, сөйлеу мәдениеті және морфологиялық заңдылықтарды сақтауы талданады. Сонымен қатар, оның аударма өнеріндегі ерекшеліктері, әсіресе Пушкиннің «Евгений Онегин» шығармасын аударудағы еркіндік пен көркемдік тәсілдері зерттеледі. Абайдың тілдік мұрасы когнитивтік, коммуникативтік және функционалдық лингвистика тұрғысынан қарастырылып, оның қазақ әдеби тілінің дамуына қосқан үлесі айқындалады.

Кілт сөздер: антропоцентрилік, жіктік категориясы, когнитивтік лингвистика, прагматика.

Annotation. This article examines the features of literary language norms in the works of Abay Kunanbayuly. The poet's lexical richness, word usage, speech culture, and adherence to morphological rules are analyzed. Additionally, his unique approach to translation, particularly his free and artistic interpretation of Pushkin's Eugene Onegin, is explored. Abay's linguistic heritage is considered from the perspectives of cognitive, communicative, and functional linguistics, highlighting his contribution to the development of the Kazakh literary language.

Keywords: anthropocentrism, personal category, cognitive linguistics, pragmatics.

Бүгінде адам факторының өзектілігіне байланысты тілді антропоцентрилік тұрғыдан зерттеуге ерекше мән берілуде. Зерттеу парадигмасының антропоцентрилік бағыты тілді екі маңызды функциясын – когнитивтік және коммуникативтік қызметін тереңірек ашуға бағытталған. Бұл бағыттағы зерттеулерде адам – өзінің әлемі мен дүниетанымы бар саналы жан ретінде сипатталады.

Антропоцентрилік зерттеулердің бастауын Абай дәуірінен (тіпті одан ертерек) көруге болады. Оның еңбектерінде тіл, сана, ақыл, қиял, тілдік сана, таным, концепт, концептуализация, тыңдаушы, сөйлеуші факторы және басқа да мәселелер жан-жақты қарастырылған. Ғалым «Қара сөздерін» нөмірлеген жоқ, бірақ кейіннен шартты түрде рет саны берілгенін ескерсек, 7-ші сөзінде: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі - ішсем, жесем, ұйқасам деп тұрады. Бұлар - тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй

бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі - білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген» [1], – дейді.

Мұнда Абай когнитивтік лингвистиканың негізгі бірліктері – таным, сана мәселелерін сөз етеді. Ол тек саналы адамды ғана адам деп есептеп, адамның жануардан басты айырмашылығы – оның ақылдылығы, санасының бар болуы екенін атап көрсетеді. Сонымен қатар, ол: «Дүниенің көрінген Һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады.», – деп ескертеді. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде: «Ойла, айттым, адамдық атын жойма!» – деп, адамдық қасиетті сақтау үшін ойлануға үндейді. Яғни, ойлау мен сана тек адамға тән екенін көрсетеді. Ол жануардың тек көзімен көретінін, ал адамның санамен қарауы керектігін айтады

Ғалым «Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайдаланатұғын ақылды инсанды жаратыпты» деп атап өтіп, адам мен жануардың басты айырмашылығы – сананың бар болуы екенін ерекше атап көрсетеді.

Абайдың 43-ші қара сөзінде ол бұл ойды одан әрі дамытады: «Адам ұғылы екі нәрседен: бірі – тән, бірі – жан. Ол екеуінің орталарында болған нәрселердің қайсысы жибили, қайсысы кәсиби – оны білмек керек. Ішсем, жесем демектің басы – жибили, ұйықтамақ та соған ұқсайды. Аз ба, көп пе, білсем екен, көрсем екен деген арзу, бұлардың да басы – жибили. Ақыл, ғылым – бұлар – кәсиби», – дейді.

Абай сөзге ерекше мән берген. Оның «Адамды сөзіне қарап қабылда, бірақ сөзді адамға қарап бағалама» деген тұжырымы қара сөздерінде де айқын көрінеді.

Абай 34-ші қара сөзінде: « Екі ауыз сөздің басын қосарлық не ақылы жоқ, не ғылымы жоқ бола тұра, өзімдікін жөн қыламын деп, құр «ой, тәңір-ай!» деп таласа бергеннің несі сөз? Оның несі адам?» – деп жазады.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Ақын өлеңдерінің атауларын да қара сөздерімен байланыстырып, сөзге ерекше талап қойған. Ол өз шығармаларында бөтен сөздерді араластырмай, таза қазақ тілінде жазды. Ақынның еңбектерін оқу арқылы сол дәуірдегі тілдің жай-күйін, сөздік қоры мен оның өзгерістерін анықтауға болады.

Абайдың шығармаларындағы «жіктік» категориясын қарастыра отырып, қазіргі зерттеушілер назар аудармай жүрген, тілдік қолданыста маңызы кеміген көптеген тұстарды анықтауға болады. Бұл біздің ұлттық болмысымызды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Жіктік категориясы – қазақ тіліндегі сыпайылықтың прагматизмін, тіл мен ойлау жүйесінің байланысын көрсететін маңызды ұғымдардың бірі. Абайдың (Ибраһимнің) інісі Халиуллаға жазған хатынан «біз», «сіз» (1-және 2-жақ) есімдіктерінің дұрыс қолданылуын байқауға болады. Мысалы:

Мысалы:

*Сізге, ардақты және құрметті, жақсы көретін аяулы **ініміз** Халиулла мырзаға, **бізден ағаңыз** Ибраһимнен дұғай сәлем, және барлық ата-аналарыңыздан, аға-іні, **жеңгелеріңізден** көптеген-көп дұғай сәлемдер жолдадық.*

Сіз бен бізге хат жазған Қамаридден моллаға көптен-көп сәлем дегейсіз.

Әрбір сізге дінқарындасы тұрғысынан қылған жақсылықтары аллатағаладан қайтсын, өзіне хат жазуға уақыттар болды.

*Аяғөзге келген уақытта почта жүрерге асығуда екен, әртүрлі хаттарды да көрген соң, **көңіліміз** жсай тапты.*

Және сізге жол қаржыға отыз теңге жібердім.

*Жаңа Семейге мағлұм еткен **уақытыңызда** құдайтағала қаласа ат тағайындармыз.*

***Тәтеңіз** 1 білімнің қайнар бұлағын үйренгенің тура сында бек қуанып жатыр.*

***Хатыңыз** тиісімен ешбір тоқтамайынша Аяғөзге келіп осы хатты жаздық. **һардайым, таунықты, абыройлы, ғұмырыңызды** тілеп хат жазушы, **ағаңыз** Ибраһим Құнанбайұлы деп білесіз.*

Абайдың інісі Халиоллаға жазған хатының шағын үзіндісінен-ақ оның «жіктік» категориясын дұрыс қолдана білгенін көруге болады (біз бұл хаттағы сыпайылықтың лексикалық бірліктерін толық талдауды мақсат етпедік). Сыпайылық категориясы тек сөзжасамда ғана емес, есімдіктерді дұрыс қолдану мен тәуелдік жалғауларының парадигмасынан да көрінеді.

Хаттың авторы бір адам (Ибраһим Құнанбайұлы – Абайдың өзі) болса да, қазіргі кезде көпше түрде танылатын бірліктер қолданылған: «бізден – сіздің ағаңыз», «біз көп сәлем жолдадық», «сіз және біз», «біз тынышталдық», «біз сізге ат белгілейміз». Алайда, бұл жерде көптік мағына емес, сыпайылықтың көрінісі бар. Яғни, хат жеке бауырынан бауырына жазылса да, екінші жақ есімдіктері әрдайым сыпайы формада («сіз») қолданылған.

Дәл осылайша, сыпайылық парадигмасы Абайдың ұлы Әбдірахман науқастанғанда жазған өлеңінде де сақталған.

*Сарғайды жүзіміз,
Сарылды көзіміз.
Қатайып сауықсаң
Сағынған өзіңіз.
Хатымды көріңіз,
Көңілді бөліңіз.
Қуатың ерік берсе,
Кешікпей келіңіз.*

А. Байтұрсынұлының жіктік категориясына деген көзқарасы қазіргі нұсқадан өзгеше болып, ерекше назар аударуды қажет етеді. Ол адамды үшке бөледі:

1. Бірінші жақ – мен, яғни сөйлеуші.
2. Екінші жақ – сен, яғни тыңдаушы.
3. Үшінші жақ – бөгде адам, яғни сөйлеуші мен тыңдаушыдан бөлек тұлға.

Бұл жіктелім қазіргі грамматикамен үндес болғанымен, оның негізінде қазақ тілінің табиғи ерекшеліктеріне сүйенген жүйелеу бар. Байтұрсынұлының тұжырымдамасы тіл мен ойлау жүйесінің өзара байланысын, сөйлеу актісіндегі рөлдерді нақты көрсететін парадигма ретінде қарастырылады [2].

Ұлттық мәдениеттің негізгі коды мен мағыналық жүйесі ұлттық тілде көрініс табады. Бірінші және екінші жақта сөйлесушілердің бір-біріне деген қарым-қатынасы, өзара құрметі мен назар аударуы байқалады. Мұнда дейкис қатынасы да көрінеді, яғни мен, сен, ол арқылы сөйлеу актісіне қатысушылар белгіленеді.

Қазақ тіліндегі адам категориясы сыпайы және дөрекі формаларға бөлінуі ұлттық менталитеттің көрсеткіші бола алады. А. Байтұрсынұлы бұл туралы:

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

«Сыпайы сөйлескенде сөйлеуші «мен» демей, «біз» дейді, тыңдаушыны «сен» демей, «сіз» дейді, бөгде адамды «ол» демей, «ол кісі» дейді. Демек, бірінші жақ – «біз», екінші жақ – «сіз», үшінші жақ – «ол кісі»» [2, 226-б.] – деп атап көрсетеді.

Бұл ерекшелік қазақ тіліндегі қарым-қатынас мәдениетін, тіл мен ойлау жүйесінің өзара байланысын, сондай-ақ тілдің прагматикалық ерекшеліктерін айқындайды.

1-кесте. А. Байтұрсынұлының көрсеткен жіктелімі.

Анайы түрі		
жекеше:		көпше:
1-жақ	Мен	—
2-жақ	Сен	Сендер
3-жақ	Ол	Олар
Сыпайы түрік		
жекеше:		көпше:
1-жақ	Біз	Біздер
2-жақ	Сіз	Сіздер
3-жақ	Ол кісі	Ол кісілер

Абай Пушкиннің Татьяна мен Онегиннің хаттарын аударған кезде, орыстың тілдік және мәдени ерекшеліктеріне сәйкес есімдіктердің анайы түрін жиі қолданған. Бұл аударманың тек мағыналық емес, сонымен қатар мәдени сәйкестікті сақтауға бағытталғанын көрсетеді.

Орыс тілінде «ты» есімдігі қарым-қатынастың жақындығын да, кей жағдайларда дөрекілікті де білдіреді. Қазақ тілінде, керісінше, «сен» көбінесе бейресми, ал «сіз» сыпайы қатынасты білдіреді. Абайдың аудармаларында орыс менталитетіне тән тікелей, кейде дөрекілеу үндеуді жеткізу үшін «сен» есімдігі жиі қолданылған.

Бұл оның аудармашылық шеберлігін, түпнұсқа мәтіннің рухын сақтауға деген ұмтылысын және әр тілдің өзіндік коммуникативтік ерекшеліктерін терең түсінгенін көрсетеді.

Телжан Шонанов «Евгений Онегиннің аудармасы» мақаласында Абай 1889 жылы «Евгений Онегиннің» шамамен 800 жолын аударғанын атап өтеді.

Ол Абай аудармасының ерекшеліктерін былай сипаттайды:

- Пушкиннің өзіндік ырғағын, ұйқасын, өлшемін сақтаған.

- Онегиннің соңғы хаты мен Татьянаның жауабын түпнұсқаға сәйкес аударған.

- Пушкиннің 9-8 буынды өлеңдері Абай аудармасында да сақталған.
- Дәлме-дәл аударма болмағанымен, Пушкин өлеңінің әуезін, ырғағын, ұзақ ұйқасы мен негізгі мағынасын дұрыс жеткізген.

Шонанов Абайдың еркін аударма тәсілін қолданғанын көрсетеді:

- Кейде Пушкиннің 4-5 жолын бір ғана жолға сыйғызған.
- Кейде өлең шумақтарының басын ортаға, ортасын соңына ауыстырып, өз стилімен бейімдеген.

- Кейбір жолдарды екі-үш жолға созып, кейбірін алып тастаған, кейде өз тарапынан қосымша образдар енгізген.

Осылайша, Абай еркін аударма жасаған, бірақ бұл оның аудармасын қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алатын құнды шығармаға айналдырды. Бұл – Абай аудармасының қуаты мен құндылығы [3].

Абай шығармаларының тілін зерттеу арқылы сол дәуірдегі басты құндылықтарды, тілдік ортаның ерекшеліктерін анықтауға болады. Бұл зерттеуде тек тілдің формалық жағын ғана емес, оның мазмұндық құрылымын да ескеру қажет. Абай – тек тыңдаушыға ғана емес, сөйлеушіге де талап қоя білген ақын. Ол сөздің маңызын терең түсініп, ойын дәл жеткізуге ерекше мән берді. Абайдың әлемді тануы, оның тіл арқылы көрініс табуы жан-жақты когнитивтік талдауды қажет етеді.

Бұл шағын мақалада Абайдың ойлары мен шығармашылығының мазмұнын толықтай ашу мүмкін болмады. Абайдың дүниетанымы, категорияларды қабылдауы, ғаламды сөзбен бейнелеуі бүгінгі когнитивтік лингвистика, коммуникативтік лингвистика, функционалдық лингвистика сияқты жаңа парадигмалармен үндеседі. Бұл оның мұрасының өзектілігі мен өміршендігін дәлелдейді. Сондықтан Абай Құнанбайұлының шығармалары ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, өшпес құндылық болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абай (Ибраһим Құнанбаев) Өлең – сөздің патшасы. – Алматы, 2008. – 568 б.
2. Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана, 2015. – 740 б.
3. Шонанов Т. «Евгений Онегиннің» аудармалары туралы // Социалистік Қазақстан. – 1937, 8 февраль.